ॐ

श्री परमात्मने नमः

અધ્યાય તેરમો

ગીતાના આરંભમાં ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રશ્ન કર્યો હતો કે હે સંજય, ધર્મક્ષેત્ર તથા યુદ્ધક્ષેત્રમાં યુદ્ધની ઈચ્છાથી એકઠા થયેલા મારા અને પાંડુના પુત્રોએ શું કર્યું ? હજી સુધી તે ક્ષેત્ર ક્યાં છે ? તે બતાવવામાં આવ્યું નથી પરંતુ જે મહાપુરુષે જે ક્ષેત્રમાં યુદ્ધ બતાવ્યું તે પોતે તે ક્ષેત્રનો પ્રસ્તુત અધ્યાયમાં નિર્ણય આપે છે કે વાસ્તવમાં આ ક્ષેત્ર છે ક્યાં ?

श्री भगवानुवाच

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
इतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥१॥

કૌન્તેય, આ શરીર જ એક ક્ષેત્ર છે અને એને જે સારી રીતે જાણે છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ છે. તે એમાં ફસાયો નથી, પરંતુ એનો સંચાલક છે. આવું તે તત્ત્વને જાણનારા મહાપુરુષોએ કહ્યું છે.

શરીર તો એક જ છે. એમાં ધર્મક્ષેત્ર અને કુરુક્ષેત્ર એવાં બે ક્ષેત્રો ક્યાંથી ? હકીકતમાં એક જ શરીરના અંતરાલમાં અંતઃકરણની બે પ્રવૃત્તિઓ પુરાતન છે. એક તો પરમધર્મ પરમાત્મામાં પ્રવેશ અપાવનાર પુણ્યમયી પ્રવૃત્તિ દૈવી સંપત્તિ છે અને બીજી આસુરી સંપત્તિ છે – એનું

દૂષિત દૃષ્ટિકોણથી ગઠન થયું છે; તે નશ્વર સંસારમાં વિશ્વાસ અપાવે છે. જ્યારે આસુરી સંપત્તિ વધી જાય છે ત્યારે આ શરીર કુરુક્ષેત્ર બની જાય છે અને આ જ શરીરના અંતરાલમાં જ્યારે દૈવી સંપત્તિ વધી જાય છે ત્યારે આ શરીર ધર્મક્ષેત્ર કહેવાય છે. આ ચઢાવ-ઉતાર એકધારો ચાલુ જ રહેતો હોય છે, પરંતુ તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષના સાંનિધ્યમાં જ્યારે કોઈ અનન્ય ભક્તિ દ્વારા આરાધનામાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે બંને પ્રવૃત્તિઓમાં નિર્ણાયક યુદ્ધનાં મંડાણ થઈ જાય છે. ક્રમશઃ દૈવી સંપત્તિની ઉન્નતિ અને આસુરી સંપત્તિનું શમન થઈ જાય છે. આસુરી સંપત્તિના સર્વથા શમન પછી દર્શન થવાની સાથે પરમના દિગ્દર્શનની અવસ્થા આવે છે. દર્શન થવાની સાથે જ દૈવી સંપત્તિની આવશ્યકતા સમાપ્ત થઈ જાય છે. તેથી તે પણ પરમાત્મામાં સ્વતઃ વિલય થઈ જાય છે. ભજનાર પુરુષ પરમાત્મામાં પ્રવેશ પામે છે. અગિયારમા અધ્યાયમાં અર્જુને જોયું કે કૌરવ પક્ષ ઉપરાંત પાંડવ પક્ષના યોદ્ધા પણ યોગેશ્વરમાં વિલીન થઈ રહ્યા છે. આ વિલય બાદ પુરુષનું જે સ્વરૂપ શેષ રહે છે, તે જ ક્ષેત્રજ્ઞ છે. આગળ જોઈએ –

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥२॥

હે અર્જુન તું બધાં ક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્રજ્ઞ મને જ જાણ અર્થાત્ હું પણ ક્ષેત્રજ્ઞ છું. જેઓ ક્ષેત્રને જાણે છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ છે. આવું એને સાક્ષાત્ જાણનાર મહાપુરુષ કહે છે અને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે હું પણ ક્ષેત્રજ્ઞ છું અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ પણ એક યોગેશ્વર જ હતા. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ અર્થાત્ વિકાસરહિત પ્રકૃતિ અને પુરુષને તત્ત્વથી જાણવું એ જ જ્ઞાન છે. એવો મારો મત છે એટલે કે સાક્ષાત્કાર સહિત એની જાણકારીનું નામ જ્ઞાન છે. વ્યર્થ કોરી ચર્ચાનું નામ જ્ઞાન નથી.

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे श्रृणु ॥३॥

તે ક્ષેત્ર જેવું છે, જે વિકારોવાળું છે તથા જે કારણે થયું છે અને તે ક્ષેત્રજ્ઞ પણ જે છે જ અને જે પ્રભાવવાળો છે તે બધું તું મારી પાસેથી

સંક્ષેપમાં સાંભળ. અર્થાત્ ક્ષેત્ર વિકારોવાળું છે, કોઈક કારણોથી તેવું થયું છે. જોકે ક્ષેત્રજ્ઞ કેવળ પ્રભાવશાળી છે. આ હું જ કહું છું એવું નથી. ઋષિઓ પણ કહે છે.

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥४॥

આ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન ઋષિઓએ અનેક પ્રકારે ગાયું છે તથા વિવિધ પ્રકારે વેદોના મંત્ર દ્વારા વિભાજિત કરીને પણ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી વિશેષ રૂપે નિશ્ચિત કરેલા યુક્તિયુક્ત બ્રહ્મસૂત્રનાં વાક્યો દ્વારા પણ કહેવાયું છે. અર્થાત્ વેદાન્ત, મહર્ષિ અને બ્રહ્મસૂત્ર તથા હું બધાં એક જ વાત કહી રહ્યાં છીએ. જે આ બધાંએ કહ્યું છે તે જ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, શું શરીર (ક્ષેત્ર) જેટલું દેખાય છે એટલું જ છે ? એ અંગે કહે છે –

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥५॥

અર્જુન ! પાંચ મહાભૂત (પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, આકાશ, વાયુ) અહંકાર, બુદ્ધિ અને ચિત્ત (ચિત્તનું નામ ન લઈને અને અવ્યક્ત પરા પ્રકૃતિ કહેવાઈ છે. અર્થાત્ મૂળ પ્રકૃતિ પર પ્રકાશ નાખ્યો છે. એમાં પરા પ્રકૃતિ પણ સંમિલિત છે. ઉપર્યુક્ત આઠ અષઅટધા મૂળ પ્રકૃતિ છે.) તથા દશ ઈન્દ્રિયો (આંખ, કાન, નાક, ત્વચા, જીભ, વાચા, હાથ, પગ, ુપસ્થ તથા ગુદા) એક મન અને પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષય (રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ અને સ્પર્શ) તથા –

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥६॥

ઈચ્છા, દ્વેષ, સુખ-દુઃખ અને બધાનો સમૂહ, સ્થૂળ દેહનો આ પિંડ, ચેતના અને ધૈર્ય. આ રીતે ક્ષેત્ર વિકારો સહિત સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવ્યું છે. સંક્ષેપમાં આ ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ છે. એમાં વાવેલું બીજ સારાં અને ખરાબ બીજસંસ્કારોના રૂપમાં ઊગે છે. શરીર જ ક્ષેત્ર છે. શરીરમાં માટી-મસાલો કઈ વસ્તુ છે ? આ પાંચ તત્ત્વ, દશ ઈન્દ્રિયો, એક મન વગેરે જેવાં લક્ષણ

ઉપર ગણાવ્યાં છે. આ બધાનો સામૂહિક સંઘાત પિંડ શરીર છે. જ્યાં સુધી વિકાર રહેશે ત્યાં સુધી આ પિંડ પણ વિદ્યમાન રહેશે. એટલા માટે આ વિકારોથી બનેલું છે. હવે આ ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ જોઈએ જે આ ક્ષેત્રમાં લિપ્ત નથી, પરંતુ એનાથી નિવૃત્ત છે.

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥

હે અર્જુન ! માન-અપમાનનો અભાવ, દંભાચરણનો અભાવ, અહિંસા (અર્થાત્ પોતાના તથા બીજા કોઈના આત્માને કષ્ટ ન આપવું તે અહિંસા છે. અહિંસાનો અર્થ માત્ર આટલો નથી કે કીડીને પણ ન મારો. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે પોતાના આત્માને અધોગતિમાં ન પહોંચાડો. એને અધોગતિમાં પહોંચાડવો હિંસા છે અને એનું ઉત્થાન એ જ શુદ્ધ અહિંસા છે. આવા મનુષ્ય અન્ય આત્માઓના ઉત્થાન માટે પણ ઉન્મુખ રહે છે. હા, એનો આરંભ કોઈને ઠેસ ન પહોંચાડવાથી થાય છે. આ એનું એક અંગ-પ્રત્યંગ છે.) તેથી અહિંસા ક્ષમાભાવ, મન-વાણીની સરળતા, આચાર્યોપાસના અર્થાત્ શ્રદ્ધાભક્તિસહિત સદ્‌ગુરુની સેવા અને એમની ઉપાસના, પવિત્રતા અંતઃકરણની સ્થિરતા, મન અને ઇન્દ્રિયોસહિત શરીરનો નિગ્રહ અને –

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥

આ લોક તથા પરલોકના દેખેલા-સાંભળેલા તમામ ભોગોમાં આસક્તિનો અભાવ, અહંકારનો અભાવ, જન્મ-મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ અને ભોગાદિમાં દુઃખ-દોષનું વારંવાર ચિંતન–

असक्तिरनभिष्वङ्ग पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥९॥

પુત્ર, સ્ત્રી ધન અને ગૃહાદિમાં આસક્તિનો અભાવ, પ્રિય તથા અપ્રિયની પ્રાપ્તિમાં ચિત્તનું સદૈવ સમ રહેવું.

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जदनसंसदि ॥१०॥

મારામાં અનન્ય યોગ (શ્રીકૃષ્ણ એક યોગી હતા અર્થાત્ આવા કોઈ મહાપુરુષમાં) અર્થાત્ યોગથી અતિરિક્ત કશું યાદ ન રાખીને અવ્યભિચારિણી ભક્તિ (ઇષ્ટ સિવાય કોઈનું ચિંતન ન કરવું) એકાન્ત સ્થાનનું સેવન, મનુષ્યોના સમૂહમાં રહેવાની આસક્તિ ન હોવી તથા –

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञाणार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥११॥

આત્માના આધિપત્યના જ્ઞાનમાં એકરસ સ્થિતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થસ્વરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર – આ બધું જ્ઞાન છે અને એનાથી જે વિપરીત હોય તે બધું અજ્ઞાન છે આવું કહેવાયું છે. તે પરમતત્ત્વ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની સાથે મળનારી જાણકારીનું નામ જ્ઞાન છે. (ચોથા અધ્યાયમાં એમણે કહ્યું કે યજ્ઞની પૂર્તિમાં જે શેષ રહે છે, એ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરનાર સનાતન બ્રહ્મમાં પ્રવેશ મેળવે છે. આથી બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારની સાથએ મળનારી જાણકારી જ્ઞાન છે. અહીં પણ એ જ કહે છે કે તત્ત્વસ્વરૂપ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનું નામ જ્ઞાન છે.) આનાથી વિપરીત બધું અજ્ઞાન છે. માન-અપમાનનો અભાવ વગેરે ઉપર્યુક્ત લક્ષણો જ્ઞાનનાં પૂરક છે. આ પ્રશ્ન અહીં પૂરો થાય છે.

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१२॥

અર્જુન ! જે જાણવા યોગ્ય છે તથા જેને જાણીને મરણધર્મા મનુષ્ય અમૃતતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. એ હું યોગ્ય પ્રકારે કહીશ. જેનો આદિ નથી તે પરમબ્રહ્મ ન તો સત્ કહેવામાં આવે છે, ન અસત્ કહેવામાં આવે છે. કેમકે જ્યાં સુધી તે અલગ છે ત્યાં સુધી તે સત્ છે. જ્યારે મનુષ્ય તેમાં સમાહિત થઈ જાય ત્યારે કોણ કોને કહે ? એક જ રહી જાય છે, અન્યનું ભાન હોતું નથી. આવી સ્થિતિમાં બ્રહ્મ ન સત્ છે ન અસત્ છે. પરંતુ જે સ્વયં સહજ છે તે જ છે –

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१३॥

તે બ્રહ્મ બધી બાજુથી હાથ-પગવાળો, બધી બાજુથી આંખ-માથું અને મુખવાળો તથા બધી બાજુથી કાનવાળો છે, કેમકે તે સંસારમાં બધાને વ્યાપીને ઊભો છે.

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१४॥

તે તમામ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જાણનારો છે. આમ છતાં ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. તે આસક્તિરહિત, ગુણાતીત હોવા છતાં બધાંને ધારણ કરનારો અને પોષણ કરનારો છે. બધા ગુણોનો ભોક્તા છે. અર્થાત્ એક એક કરીને બધા ગુણોનો પોતાનામાં લય કરી લે છે. શ્રીકૃષ્ણે આગળ કહ્યું છે કે યજ્ઞ અને તપનો ભોગવનાર હું છું, અંતમાં બધા ગુણો મારામાં વિલીન થાય છે.

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१५॥

તે બ્રહ્મ બધા જીવધારીઓની અંદર-બહાર પરિપૂર્ણ છે અને ચર-અચર રૂપે પણ તે જ છે. સૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાતો નથી, અવિજ્ઞેય છે. મન-ઇન્દ્રિયોથી પર છે. તથા અત્યંત નજીક અને દૂર પણ તે જ છે.

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१६॥

અવિભાજ્ય હોવા છતાં પણ તે ચરાચર સંપૂર્ણ ભૂતોમાં અલગ અલગ હોય એમ પ્રતીત થાય છે. જાણવા યોગ્ય તે પરમાત્મા તમામ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારો, પાલન-પોષણ કરનારો અને અંતમાં સંહાર કરનારો છે. અહીં બાહ્ય અને આંતરિક બંને ભાવો પ્રતિ સંકેત કર્યો છે. જેમ બહાર જન્મ અને ભીતરમાં જાગૃતિ, બહાર પાલન અને ભીતર યોગક્ષેમનો નિર્વાહ બહાર શરીરનું પરિવર્તન અને અંદર સર્વસ્વનો વિલય અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિનાં કારણોનો લય અને એ લયની સાથે જ પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ જવું એ બધાં બ્રહ્મનાં લક્ષણો છે.

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥१७॥

તે જ્ઞેય બ્રહ્મ જ્યોતિઓમાં પણ જ્યોતિ છે. અંધકારથી પર કહેવાય છે. તે પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. પૂર્ણ જ્ઞાતા છે. જાણવા યોગ્ય છે અને જ્ઞાન દ્વારા પ્રાપ્ત થનાર છે. સાક્ષાત્કારની સાથે મળનારી જાણકારીનું નામ જ્ઞાન છે. આવી જાણકારી દ્વારા જ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સંભવિત છે. તે સૌનાં હૃદયમાં રહેલો છે એનું નિવાસસ્થાન હૃદય છે. બીજે શોધીશું તો ક્યાંય મળશે નહિ. તેથી હૃદયમાં ધ્યાન તથા યોગઆચરણ દ્વારા જ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું વિધાન છે.

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥१८॥

હે અર્જુન ! બસ, આટલું જ ક્ષેત્ર, જ્ઞાન તથા જાણવા યોગ્ય પરમાત્માના સ્વરૂપ વિષે સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવ્યું છે. આ જાણી મારો ભક્ત મારા સાક્ષાત્ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે.

અત્યાર સુધી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે જેને ક્ષેત્ર કહ્યું એને પ્રકૃતિ તથા જેને ક્ષેત્રજ્ઞ કહ્યો તેને હવે પુરુષ શબ્દથી સૂચિત કરે છે –

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥१९॥

આ પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંનેને અનાદિ જાણ. એવા સંપૂર્ણ તમામ વિકાર તથા ત્રિગુણ પ્રકૃતિમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલા જાણ.

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्र तिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२०॥

કાર્ય અને કરણ (જેના દ્વારા કાર્ય કરવામાં આવે છે. વિવેક, વૈરાગ્ય વગેરે તથા અશુભ કાર્ય કરવામાં ક્રોધ વગેરે કરણ બને છે.)ની ઉત્પત્તિમાં પ્રકૃતિ હેતુ છે એમ કહેવામાં આવે છે અને આ પુરુષ સુખ-દુઃખને ભોગવવામાં કારણ કહેવામાં આવે છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે તે શું ભોગવતો જ રહેશે કે એનાથી કદી છુટકારો પણ પામશે ? જ્યારે પ્રકૃતિ-પુરુષ બંને અનાદિ છે ત્યારે કોઈ એમનાથી છૂટે કેવી રીતે ? તે વિષે કહે છે –

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥२१॥

પ્રકૃતિની વચ્ચે ઊભેલો પુરુષ પ્રકૃતિથી પેદા થયેલા ગુણોના કાર્યરૂપ પદાર્થોને ભોગવે છે અને આ ગુણોના સંગને કારણે જ જીવાત્મા સારી કે નરસી યોનિમાં જન્મ લે છે. આ કારણે અર્થાત્ પ્રકૃતિના ગુણોનો સંગ સમાપ્ત થતાં, જન્મ-મૃત્યુમાંથી મુક્તિ મળે છે. હવે એ પુરુષ વિશે પ્રકાશ પાડે છે કે તે કેવી રીતે કયા પ્રકારે પ્રકૃતિની વચ્ચે ઊભો છે ?

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥२२॥

તે પુરુષ ઉપદ્રષ્ટા, હૃદયદેશમાં ખૂબ જ સમીપ, હાથ-પગ-મન જેટલાં તમારી નજીક છે તેથીય વધુ નજીક દ્રષ્ટાના રૂપમાં રહે છે. એના પ્રકાશમાં તમે સારું કરો કે ખરાબ કરો, એને કોઈ પ્રયોજન નથી. તે તો સાક્ષીરૂપે બેઠો છે. સાધનાનો યોગ્ય ક્રમ હાથમાં આવતાં પથિક થોડાક ઉપર ઊઠે છે. એની તરફ આગળ વધે છે. દ્રષ્ટા પુરુષનો ક્રમ બદલાઈ જાય છે. તે **अनुमंता** અર્થાત્ સંમતિ આપે છે. અનુભવ આપે છે. સાધના દ્વારા વધુ નજીક પહોંચીને તે પુરુષ **भर्ता** બનીને ભરણ-પોષણ કરે છે. જેમાં તમારા યોગ-ક્ષેમની પણ વ્યવસ્થા કરી દે છે. સાધના દ્વારા સૂક્ષ્મ બનીને ભોકતા પણ બની જાય છે. **भोक्तारं यज्ञ तपसां** યજ્ઞ, તપ જે કાંઈ થાય તે બધાંનો તે સ્વીકાર કરે છે અને જ્યારે એ બધું ગ્રહણ કરી લે છે ત્યારે એની પછીની અવસ્થામાં **महेश्वरः** - મહાન ઈશ્વરના રૂપમાં પરિણતિ થાય છે, તે પ્રકૃતિનો સ્વામી બની જાય છે. પરંતુ જ્યાં હજી પ્રકૃતિ જીવિત છે ત્યાં એનો માલિક છે. એનાથી પણ ઉન્નત અવસ્થામાં **परमात्मेति चाप्युक्तो** જ્યારે પરમતત્ત્વમાં મળી જાય છે ત્યારે પરમાત્મા કહેવાય છે. આ રીતે શરીરમાં રહેતો હોવા છતાં આ પુરુષ અર્થાત્ આત્મા પરમતત્ત્વ જ છે. સર્વથા પ્રકૃતિથી પર બને છે. ફરક એટલો જ છે કે આરંભમાં આ દૃષ્ટાના રૂપમાં હતો. ક્રમશઃ ઉત્થાન થતાં થતાં પરમનો સ્પર્શ પામીને પરમાત્માના રૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે.

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२३॥

આમ પુરુષને અને ગુણો સહિત પ્રકૃતિને તે મનુષ્ય સાક્ષાત્કારની સાથે જાણી લે છે. તે બધી રીતે કાર્યરત રહેતો હોવા છતાં ફરી જન્મ પામતો નથી અર્થાત્ એનો પુનર્જન્મ થતો નથી. આ જ મુક્તિ છે. અત્યાર સુધી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે બ્રહ્મ અને પ્રકૃતિની પ્રત્યક્ષ જાણકારી તેમજ તેથી મળનારી પરમગતિ અર્થાત્ તેના પુનર્જન્મમાંથી મુક્તિની બાબતમાં પ્રકાશ પાડ્યો, હવે તે એવા યોગ પર ભાર મૂકે છે જેની પ્રક્રિયા આરાધના છે. કેમકે કર્મને કાર્યરૂપ આપ્યા વિના કોઈ પામતું નથી.

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥२४॥

હે અર્જુન ! **'आत्मनाम्'** પરમાત્માને કેટલાક માણસો તો **आत्मना** - પોતાના અંતર્ચિંતન ધ્યાન દ્વારા **आत्मनि** હૃદયદેશમાં જુએ છે. કેટલાક સાંખ્યયોગ દ્વારા (અર્થાત્ પોતાની શક્તિને સમજીને તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત બને છે.) અને બીજા ઘણા નિષ્કામ કર્મયોગ દ્વારા એને જુએ છે. સમર્પણ સાથે નિયત કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પ્રસ્તુત શ્લોકમાં મુખ્ય સાધન છે ધ્યાન. આ ધ્યાનમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે સાંખ્યયોગ અને નિષ્કામ કર્મયોગ બે ધારાઓ છે.

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणः ॥२५॥

પરંતુ બીજા, જેમને સાધનાનું જ્ઞાન નથી, તે આ રીતે તત્ત્વને જાણતા ન હોઈ, **अन्येभ्यः** બીજા જે તત્ત્વને જાણનાર મહાપુરુષો એમની પાસેથી સાંભળીને ઉપાસના કરે છે. આમ, શ્રાવણપરાયણ થયેલા લોકો પણ મૃત્યુરૂપી સંસાર-સાગર બેશક તરી જાય છે. આથી બીજો કોઈ માર્ગ હાથ ન લાગે તો સત્સંગ કરવો.

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥२६॥

હે અર્જુન ! સ્થાવર અને જંગમ જે કોઈ વસ્તુ પેદા થાય છે તે બધી ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલી જાણ. પ્રાપ્તિ ક્યારે થાય છે? આ અંગે કહે છે –

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥२७॥

બધાં નાશવંત પ્રાણીઓમાં જે અવિનાશી પરમેશ્વરને સમાનપણે સ્થિત રહેલો જાણે છે તે જ સાચો જાણનાર છે. અર્થાત્ તે પ્રકૃતિવિશેષ રૂપે નષ્ટ થાય ત્યારે જ તે પરમાત્મસ્વરૂપ છે, એનાથી પહેલાં નહિ. આ અંગે અધ્યાય આઠમાં કહ્યું છે કે **'भूत भावोद्भवकरो विसर्गं कर्मसंज्ञितः'** ભૂતોનો તે ભાવ, જે (સારો અથવા ખરાબ) કાંઈ પણ સંરચના કરે છે. એનું મટી જવું તે જ કર્મોની પરાકાષ્ઠા છે એ સમયે કર્મ પૂર્ણ છે. તેજ અહીં પણ કહ્યું છે કે જે ચરાચર ભૂતોને નષ્ટ થતાં અને પરમેશ્વરને એમાં સમભાવથી સ્થિત જુએ છે, તે જ યથાર્થ – સાચું જુએ છે.

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यानात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥२८॥

કેમકે તે પુરુષ સર્વત્ર સમભાવથી સ્થિત પરમાત્માને સમાન (જેવા છે તેવા જ સમાન) જોતો હોવાથી પોતાના થકી તે પોતાને નષ્ટ કરતો નથી. કેમકે જેવું હોય તેવું એણે જોયું છે. એથી તે પરમગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રાપ્તિ કરનાર પુરુષનાં લક્ષણો દર્શાવે છે –

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥२९॥

જે પુરુષ સંપૂર્ણ કર્મો પ્રકૃતિ દ્વારા કરાય છે એમ જુએ છે, અર્થાત્ જ્યાં સુધી પ્રકૃતિ છે ત્યાં સુધી કર્મ થતાં જુએ છે તથા આત્માને અકર્તા તરીકે જુએ છે, તે જ સાચું જુએ છે.

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥३०॥

જે સમયે મનુષ્ય ભૂતોના ભિન્ન ભિન્ન ભાવોમાં એક પરમાત્માને એકસરખી રીતે સ્થિત જુએ છે અને એ પરમાત્મામાંથી જ બધાં ભૂતોનો વિસ્તાર થયેલો છે એમ જુએ છે તે સમયે તે બ્રહ્મને પામે છે. (જે ક્ષણે આ અવસ્થા આવી ગઈ તે જ ક્ષણે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ લક્ષણ પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાપુરુષનું છે.)

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥३१॥

હે કૌન્તેય, અનાદિ હોવાથી અને ગુણાતીત હોવાથી આ અવિનાશી પરમાત્મા શરીરમાં સ્થિત રહેવા છતાં પણ કશું કરતો નથી અને કશાથી લેપાતો નથી. કેવી રીતે ?

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥३२॥

જેમ સર્વત્ર વ્યાપેલું આકાશ સૂક્ષ્મ હોવાના કારણે કશાથી લેપાતું નથી તેમ દેહને વિષે સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલો આત્મા ગુણાતીત હોવાને કારણે દેહના ગુણોથી લેપાતો નથી. આગળ કહે છે –

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लाकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥३३॥

અર્જુન ! એક જ સૂર્ય જેમ સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ એક જ આત્મા સંપૂર્ણ ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે. અંતમાં નિર્ણય આપે છે કે–

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥३४॥

આમ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના ભેદને તથા વિકાસરહિત પ્રકૃતિમાંથી છૂટવાના ઉપાયને જે જ્ઞાનરૂપી નેત્ર દ્વારા જોઈ લે છે, તે મહાત્મા પરમબ્રહ્મ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞને દેખવાની આંખ જ્ઞાન છે અને જ્ઞાન સાક્ષાત્કારનો જ પર્યાય છે.

નિષ્કર્ષ :

ગીતાના આરંભમાં ધર્મક્ષેત્ર અને કુરુક્ષેત્રના નામનો ઉલ્લેખ તો થયો, પરંતુ તે ક્ષેત્ર વાસ્તવમાં ક્યાં આવેલું છે ? એ સ્થળ બતાવવાનું બાકી હતું, જે અંગે સ્વયં શાસ્ત્રકારે આ અધ્યાયમાં સ્પષ્ટતા કરી કે, હે કૌન્તેય, આ શરીર જ એક ક્ષેત્ર છે. જે એને જાણે છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ છે. તે એમાં ફસાયેલો નથી, પરંતુ નિર્લેપ છે. એનો સંચાલક છે. હે અર્જુન, તમામ ક્ષેત્રોમાં હું પણ ક્ષેત્રજ્ઞ છું. બીજા મહાપુરુષ સાથે પોતાની તુલના કરી. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ પણ એક યોગી હતા. કેમકે જે જાણે છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ છે, એવું મહાપુરુષોએ કહ્યું છે. હું પણ ક્ષેત્રજ્ઞ છું અર્થાત્ અન્ય મહાપુરુષોની જેમ હું પણ છું.

એમણે ક્ષેત્ર જેવું છે, જે વિકારોવાળું છે, ક્ષેત્રજ્ઞ જે પ્રભાવવાળો છે, એના પર પ્રકાશ પાડ્યો. હું જ આમ કહું છું એમ નથી. મહર્ષિઓએ પણ આ જ કહ્યું છે. વેદના છંદોમાં પણ એને વિભાજિત કરીને દર્શાવાયું છે. બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ આજ વાત કહી છે.

શરીર (જે ક્ષેત્ર છે) શું જેટલું દેખાય છે તેટલું જ છે ? શરીર હોવા છતાં જેમનો ખૂબ મોટો હાથ છે તે ગણાવતાં દર્શાવ્યું કે આઠ પ્રકારની – અષ્ટધા મૂળ પ્રકૃતિ, અવ્યક્ત પ્રકૃતિ, દશ ઇન્દ્રિયો અને મન, ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષય આશા, તૃષ્ણા અને વાસના – આ પ્રકારના વિકારોનું સામૂહિક મિશ્રણ એ જ શરીર છે. જ્યાં સુધી એ રહેશે ત્યાં સુધી શરીર કોઈ ને કોઈ રૂપમાં રહેશે. આ જ ક્ષેત્ર છે. એમાં વાવેલ સારાં-ખોટાં બીજ રૂપ સંસ્કારો ફલિત થાય છે. જે એનો પાર પામે છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ છે. ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં એમણે ઈશ્વરી ગુણધર્મો પર પ્રકાશ પાડ્યો છે અને કહ્યું છે કે ક્ષેત્રજ્ઞ આ ક્ષેત્રનો પ્રકાશક છે.

એમણે દર્શાવ્યું કે સાધનના પૂર્તિકાળમાં પરમતત્ત્વ પરમાત્માનું પ્રત્યક્ષ દર્શન જ જ્ઞાન છે. જ્ઞાનનો અર્થ છે સાક્ષાત્કાર. એ સિવાયનું બાકીનું બધું અજ્ઞાન છે. જાણવા યોગ્ય વસ્તુ પરાત્પર બ્રહ્મ છે. તે ન સત્ છે, ન અસત્

છે. આ બન્નેથી પર છે. એમને જાણવા માટે લોકો બહાર મૂર્તિ રાખીને નહિ, પણ હૃદયમાં ધ્યાન ધરે છે. ઘણા લોકો સાંખ્ય માધ્યમથી ધ્યાન કરે છે. શેષ નિષ્કામ કર્મયોગ, સમર્પણની સાથે એની પ્રાપ્તિ માટે એ નિર્ધારિત કર્મ-આરાધનાનું આચરણ કરે છે. જે એની વિધિ જાણતો નથી તે પણ તત્ત્વસ્થિત મહાપુરુષોનો ઉપદેશ સાંભળીને આચરણ કરે છે. તે પણ પરમ કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે કાંઈ ન સમજાય તો એને જાણનાર મહાપુરુષોનો સત્સંગ આવશ્યક છે.

સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાપુરુષનાં લક્ષણ બતાવતાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે જેમ આકાશ (સર્વત્ર સમાન રહીને પણ નિર્લેપ છે, જેમ સૂર્ય સર્વત્ર પ્રકાશ કરતો હોવા છતાં નિર્લેપ છે.) બરાબર તે જ પ્રકારે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ, સર્વત્ર સમ ઈશ્વરને જેવો છે તેવો જ જોવાની ક્ષમતાવાળો પુરુષ, ક્ષેત્રથી અથવા પ્રકૃતિથી સર્વથા નિર્લેપ છે. અંતમાં એમણે નિર્ણય આપ્યો કે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞની જાણકારી જ્ઞાનરૂપી નેત્રોથી જ શક્ય છે. આગળ બતાવ્યું તેમ જ્ઞાન તે પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ દર્શનની સાથે મળનારી જાણકારી છે. શાસ્ત્રો ખૂબ ગોખી ગોખી તેનો પાઠ કરવો તે જ્ઞાન નથી, પરંતુ તેનું અધ્યયન તથા મહાપુરુષો પાસેથી તે કર્મ સમજી, તે કર્મ પર ચાલીને, મનસહિત ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ અને તે નિગ્રહના પણ વિલયકાળમાં પરમતત્ત્વને જોવાની સાથે જે અનુભૂતિ થાય છે તે અનુભૂતિનું નામ જ્ઞાન છે. ક્રિયા જરૂરી છે. આ અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે ક્ષેત્રજ્ઞનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું. વસ્તુતઃ ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ વ્યાપક છે. શરીર કહેવું તો સરલ છે પણ શરીરનો સંબંધ ક્યાં સુધી છે. તો સમગ્ર બ્રહ્માંડ મૂલ પ્રકૃતિનો વિસ્તાર છે. તેમાંથી તમારું જીવન ઉષ્માભર્યું છે. તેના વિના તમે જીવી જ ન શકો. આ ભૂમંડળ, વિશ્વ, જગત, દેશ-પ્રદેશ અને તમારું આ દેખાતું શરીર તે પ્રકૃતિનો એક ટુકડો પણ નથી. આ પ્રકારે ક્ષેત્રનું જ આ અધ્યાયમાં વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે, તેથી –

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोग नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

આ રીતે શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતારૂપી ઉપનિષદ અને બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ નામનો તેરમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामी अडगडानन्दकृते श्रीमद्‌भगवद्‌गीतायाः यथार्थ गीता भाष्ये क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोग नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

આ રીતે શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનન્દકૃત શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાના ભાષ્ય યથાર્થ ગીતામાં ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ નામનો તેરમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥